

פתח דבר

הולדתו של קובץ מאמרים זה בסדרת הרצאות שהתקיימה במכון ון ליר בירושלים בראשית שנת 2009 בסוגיית השבי ופדיון שבויים. מדובר באחת הסוגיות החשובות שעל סדר יומה של החברה הישראלית, שהרי היא משפיעה על חייהם וגורלם של יחידים ושל החברה כולה. ואף על פי כן, היינו שותפים לתחושה כי הסוגיה לא זכתה לדיון ביקורתי מספיק; תחושה זו לא השתנתה גם בעת הכנת המאמרים והבאתם לדפוס. נותרו בעינן שאלות רבות לדיון בנוגע לשבויים ובהן שאלות קשות שעולות מפרקי ספר זה, שעוסקות בנושאים רגישים בתחום האנושי-ההומניטרי, התרבותי והצבאי.

שבויים משמשים לעתים עילה ליציאה למלחמות ולעתים הם סיבה לסיומן. חטיפה, מאסר, מקח וממכר בבני ערובה, באסירים ובלוחמים, מלווים כל העת בדילמות הכרוכות במידתיות של פדיון השבויים והיחס הראוי הן לשבויים הן לפדויי השבי. נושאים אלה הם חלק מהסוגיות העולות לדיון בקובץ זה. השאלות קשורות בטווחן לסוגיות מרכזיות אחרות בחברה המודרנית, כגון מהו מקומו של היחיד בחברה ועד כמה ראוי להקריב קרבן של יחיד למענה. העצמת דמותו של הלוחם והשבוי קשורה במפנה המודרני-האינדיבידואליסטי מתמונת הלוחם חסר הזהות, אחד ממיליוני הלוחמים שמתו או נשבו בחלקה הראשון של המאה העשרים, אל דמות היחיד – הגיבור או הקרבן – של המאה העשרים ואחת.

ספר זה מהווה ניסיון למלא חלל ולעודד את הרחבת השיח בשאלות העולות מן הדיון בשבויים. הספר בין-תחומי במהותו ומשלב היבטים היסטוריים, סוציולוגיים, ספרותיים, הלכתיים ומשפטיים. כל אחד מהנושאים, ההיסטוריים ובני הזמן, דן בשאלות הרלוונטיות גם בימינו בבחינת אתגר רציונלי ורגשי. יחד עם זאת נותרו תחומים נוספים שלא נכללו בספר והם דורשים המשך מחשבה, בחינת פתח לדיונים נוספים. הקובץ נפתח במאמר מאת העורכת בשם "דילמות היסטוריות ודילמות בנות זמננו של שבי ופדות", המציג שאלות יסוד במחשבה על השבי. המאמר מתמודד עם סוגיות העולות בפרקים שונים בספר ושזור אותן לתמונה משולבת. הטענה המרכזית היא כי חשיבות תופעת השבי איננה בהיותה תופעה היסטורית אלא בשינויים החדים שחלו בה במהלך ההיסטוריה, ובכלל זאת בעשרות השנים האחרונות. נטען שההחלטה לשבות שבויים ולשחררם, להתייחס לבני אדם כאל שטרי מקח וממכר, היא בחירה שכל חברה נדרשת לנקוט כלפיה עמדה מוסרית ולשאת בתוצאותיה.

בעקבות הפרק המבואי נפתח השער ההיסטורי שנכללים בו חמישה מאמרים ברצף כרונולוגי הדנים במפנים משמעותיים בהיסטוריה של השבי ופדיון השבויים בעולם המערבי ובהיסטוריה היהודית. מאמרים אלה מתכתבים ביניהם ומציעים אופני פרשנות מגוונים לאירועים מכוננים ולמקורות בני התקופה, הדנים בשאלות הקשורות בשבויים ובפדיונם בחברה היהודית, הנוצרית והמוסלמית. יובל רוטמן פורס במאמרו תמונה היסטורית רחבה שראשיתה בעת העתיקה וסופה בתקופת הכיבושים הערביים. הוא מראה כיצד השתנתה תפיסת האחריות הציבורית והדתית ביחס לשבויים, מזמן הרפובליקה הרומית, עבור לקיסרות הביזנטית וכלה בנצחון האסלאם, ניצחון שהביא עמו שינוי תרבותי חשוב ביחס לאחריות הציבורית והדתית של החברה לא רק כלפי שבויה, הלוחמים והאזרחים, אלא גם ביחס לכלי קודש וחפצים נוספים בעלי ערך שנלקחו שלל בידי האויב.

שגית מור מתמקדת במאמרה בתקופה היסטורית רבת חשיבות בתולדות החברה היהודית והתפתחות ההלכה היהודית. היא בוחנת את היחס לשביות ולשבויים בהלכה ובמציאות ההיסטורית בתקופת התנאים והאמוראים בארץ ישראל ובבל. היא בוחנת את השאלות שמנהיגי הקהילות התלבטו בהן והתמודדו עמן, וכיצד הם יזמו שינויים הלכתיים מרחיקי לכת בניסיון לשמר את אחדותה הפנימית של החברה על אף משברי הגלות והשבי. הסוגיות הקשות שחכמים התמודדו עמן כללו שאלות כגון מי ראויים להיפדות ומי אינם ראויים להיפדות, וכיצד יש לקבל את פני השביות עם שובן מן השבי ואם הן תוכלנה לשוב למעמדן הקודם בחיק המשפחה והחברה. שאלות אלו, דווקא באספקלריה הנשית, מדגישות את התקפות האנושיות של הכאב, שנשאר גם לאחר שובם של השבויים והשביות והתמודדותם עם ניכור חברתי, רתיעה גופנית והתכחשות לסבלם. השאלות העולות כדילמות הלכתיות אינן אלא מראה להתחבטויות וייסורים אנושיים שנשארו, ותקפים גם היום.

איוון פרידמן בוחנת את דמות השבוי בכתיבה ההיסטוריוגרפית ובכתיבה הספרותית בתקופה הצלבנית. היא מראה כיצד חל שינוי בדמות השבוי מסמל לכישלון ולתבוסה, אשר בני התקופה העדיפו להתעלם ממנו ומגורלו, עד להופעתו של לוחם מסוג חדש. המפגש בין הלוחמים הצלבנים לבין המוסלמים, הנוצרים המזרחיים והיהודים בני המקום, הוא שהביא לשינוי ביחס כלפי הצלבנים שנשבו, והולדת דמות השבוי הגיבור התפתחה בספרות בתקופה זו. בספרות ימי הביניים הוצגו מאז השבויים לעתים קרובות כסמל של תשוקה ומאווים מיניים, של תעוזה יוצאת דופן ושל גבורה; סיפורי שחרורם של השבויים היו אף הם לסיפורי גבורה, בריחה הרואית או התערבות אלוהית.

מרב מאק דנה במאמר "שבויים, סוחרים ודיפלומטים בתקופת מסעי הצלב" בשינוי שחל באירופה ביחס לשבויים, באמצעות בחינת נקודת מבטם של בניה ובנותיה של

העיר ג'נובה באיטליה, אחת מערי המסחר המרכזיות ומעצמה ימית רבת חשיבות בים התיכון. ביטויי היחס לשבויים נבחנים לאורן של כרוניקות בנות התקופה, הן בכתבים שמקורם בג'נובה הן במקורות אחרים המתייחסים אליה ואל אנשיה. החל בסוף המאה השתים עשרה ניכר שינוי משמעותי בהתנהלות בני ג'נובה מול האפיפיורות ומול השלטונות האיוביים, שהגיע לשיאו בעת ההכנות לקראת מסע הצלב החמישי, מסע שאחת ממטרותיו המוצהרות, והישגו היחיד, היה שחרור השבויים הנוצרים במצרים. המאמר בוחן כיצד התחולל שינוי זה במשך השנים וכיצד הוא התבטא גם בחוזים המסחריים באותה התקופה. המאמר פורסם את מערכת הקשרים המרתקת שחיברה בין המלחמה, השבי ועולמות המסחר והדיפלומטיה.

יוסף יצחק ליפשיץ הקדיש את מאמרו לאחד ממיתוסי השבי המפורסמים בעולם היהודי בימי הביניים, סיפור שביר-מאסרו של המהר"ם מרוטנבורג בשנת 1286 והניסיון לפדותו, שלא מומש בחייו. על מצבתו של המהר"ם חקוק סיפור מותו בכלא ופדיון גופתו והבאתו לקבר ישראל ארבע עשרה שנים לאחר מותו. ליפשיץ מציין שהטענה המפורסמת שהמהר"ם סירב להיפדות בשל מחיר הפדיון הגבוה ומשום "תיקון עולם", מקורה בכתבים בני המאה השש עשרה. ליפשיץ בוחן במאמרו את דעותיו של המהר"ם ביחס לסוגיות הפדיון כפי שהן עלו בפניו ולאור פסקי הלכה שכתב בנושא, ומראה כי המהר"ם קיבע את החובה האישית והציבורית לפדות בני משפחה ובני קהילה. הוא דן בסדרי קדימות הפדיון של נשים וגברים על פי הסכנה הגופנית והנפשית הכרוכה בשביים. דאגתו הגדולה היתה מפני המרת דת ואובדן הזהות היהודית, דאגה שקדמה לדעת ליפשיץ אף לחששו, שהתבסס על המקורות התלמודיים, מפני תוצאותיו הרות הגורל של תשלום גבוה העלול לפגוע ב"תיקון עולם".

בעקבות השער ההיסטורי בא בקובץ שער ובו חמישה מאמרים המוקדשים לעת המודרנית ולימינו, ונוגעים בהיבטים משפטיים ופילוסופיים, סוציולוגיים, פוליטיים וספרותיים של פדיון שבויים. מאמרו של אלעד לפידות בוחן את הפילוסופיה המשפטית ביחס לשבויי המלחמה בחוק הבין-לאומי ואת מעמד השבויים בישראל ובשטחים הכבושים על פיה. "המשפט הבין-לאומי הוא משפט כלל-אנושי שבראשיתו חוק המלחמה", כותב לפידות, ומראה כיצד התפתח המשפט הבין-לאומי ההומניטרי וחיוק את מעמדו בהיסטוריה העולמית. התחזקות זו, לדבריו, היא מצב פרדוקסלי של חברה החוגגת "כהישג אנושי את מה שאינו מהווה אלא סממן של התדרדרות במצב האנושות, כלומר הצורך להגן על קרבות המלחמה עקב הפיכתה לטוטלית". בביקורת חריפה זו נשען לפידות גם על כתביו של המשפטן והפילוסוף המדיני הגרמני קרל שמיט, ולאור זאת הוא בוחן גם את אמונת האג וז'נבה בדבר היחס לשבויי המלחמה המעניקות לחיילים לוחמים חסינות מפני החוק ומפני העמדה לדין. הרעיון העומד מאחורי חסינויות אלו הוא שחייל שהרג מילא את חובתו כחייל, "חובתו המוכרת הבין לאומית, חובתו

כאזרח המדינה". מעמד השבויים בישראל, בשטחי הרשות הפלסטינית ובעזה, נתון במלכוד משפטי סבוך עוד יותר של מערכות מדיניות השוללות את קיומן וריבונותן של כל אחת מהן ומנסות לבסס אותן באמצעות שביית חיילים.

עמיה ליבליך מציגה ניתוח סוציולוגי חד, המצביע על מספר מפנים הרי חשיבות שחלו בחברה הישראלית בעשרות השנים האחרונות. לצורך הכנת מאמרה ערכה ליבליך ראיונות מחודשים עם פדויי שבי מתקופת "מלחמת ההתשה" שישבו בכלא המצרי במשך שלוש שנים. לפני עשרים שנה חקרה ליבליך אותם פדויי השבי ופרסמה את הספר "חוץ מציפורים" (1989), ובמאמר הנוכחי היא בוחנת כיצד השתנו פני החברה בשני העשורים שחלפו, עד כמה השתנה היחס אל השבויים וכיצד השתנו הם עצמם וזכרונותיהם. מחקרה של ליבליך מראה באופן מרתק במיוחד כיצד השינויים המתמשכים ביחס לשבויים ולפדויי שבי בחברה, אינם רק נחלת ההיסטוריה אלא ממשיכים להתהוות ולהשפיע על החברה הישראלית בכללותה.

בדומה לעמיה ליבליך חוזר גם רונן ברגמן במאמרו אל מחקר קודם, רחב ממדים, שפירסם בספר "מדינת ישראל תעשה הכל" (2009). עבור ליבליך וברגמן זוהי הזדמנות להציג מבט רפלקטיבי, מפוכח וביקורתי, המאתגר את הקוראים בצורך לנקוט עמדה פוליטית ומוסרית ביחס לסוגיות השבויים. ברגמן בוחן את השינויים שחלו במדינת ישראל ביחס לשבוייה והתפכחות אורחיה מן "האמונה התמימה במנהיגות". אובדן התמימות הקיבוצי הוא נושא מאמרו של ברגמן. המאמר מראה כי מדינת ישראל לא עשתה "הכל", ומשעשתה זאת, לא היה זה על פי רוב בשל אידאולוגיה ואמונה פנימית עמוקה אלא בשל לחץ עיקש של דעת הקהל. העקרונות המנחים לכאורה את ישראל במדיניותה כלפי שאלות החטופים הופרו באופן חוזר ונשנה; ראשי הממשלה בישראל לא עמדו בלחץ ההורים וממילא לא היו מעולם עקיבים. ההפכפכות במדיניות הישראלית, חוסר התכליתיות בהקרבת שבויים למשך שנים כה ארוכות, הסכנות שהיא מעמידה בהן את חייליה למען הפגנת כוחה, ודווקא ברגעים פחות סבירים, מנותחים במאמר זה באזמל חד וזוכים לביקורת מרתקת, המלווה בסדרת לקחים חשובים.

שני המאמרים האחרונים בספר בוחנים את דמות השבוי בספרות העברית. אורי ש. כהן בוחן את סוגיית השבי כסוגיה לאומית בכתבים ספרותיים עבריים וציוניים מראשית המאה העשרים. ספרות השבי מתארת לוחמים עבריים בצבא הצאר או בצבאות אירופאים אחרים, וסופרים כש"י עגנון, אביגדור המאירי, דוד רוט, ביאליק, ואחרים, שרטטו את קווי דמותו של אותו "גיהנום של מטה" – הדימוי למצבו של הלוחם היהודי בצבאות מזרח אירופה או מערבה, שלחם באויב הרשמי ובו בזמן בשונאים האנטישמים שבתוך מחנהו. מותו של החייל היהודי הלוחם בצבאות אלו היה מוות חסר פשר, ושבויו מקור לבושה עמוקה, שסימל גם את אובדן הקשר הפטריוטי למולדת.

הישנה. עם המעבר לדין בספרות העברית בארץ ישראל מזהה כהן את דמותו של החייל העברי החדש, הלוחם למען ארצו בארצו, כדמות שעוצבה אף היא על ידי מקורות זרים. כהן מראה את תפקיד השירות בצבא הבריטי כגורם מעצב הן לדמות החייל הן לדמות השבוי. חנה סנש, ולוחמים אחרים, נפלו בשבי כחיילים בשירות הצבא הבריטי, ורובם זכו ליחס טוב מהיחס שזכו לו יהודי אירופה, למעט חנה סנש, שהוצאה להורג לא כמרגלת אלא כבוגדת בעמה. סיפור הוצאתה להורג של חנה סנש חזר "כגרסטסקה בסיפור התאבדותו של אורי אילן", טוען כהן. לאחר הקמת מדינת ישראל חל מפנה רב משמעות בזהות הלוחם העברי, אשר ניתן לראותו באופן ברור במיוחד במקום השבי. מרגע זה ואילך מלחמתו של החייל הישראלי לא היתה עוד מלחמת כנופיות, של ארגונים בלתי חוקיים או חוקיים למחצה, מול פורעים, אלא של צבאות סדירים הכפופים לחוק הבינלאומי ומוגנים על ידיו. כהן רואה בכך מפנה בין־דורי ממלחמת העולם ומאתוס המלחמה הפרטיזנית אל המלחמה הממוסדת. דימויי השבי עוצבו במהלך השנים תוך התכתבות מתמדת בין המציאות חסרת התהילה והספרות ההרואית המוקדשת לחייל השבוי הנושא עמו, כדברי כהן, "חפות מיוחדת".

מאמרו של חנן חבר חותם את הקובץ. המאמר מוקדש לסיפור הקצר "השבוי" מאת ס. יזהר, שנכתב בנובמבר 1948 בשלהי המלחמה. המאמר דן ב"משבר האחריות" – כך מכנה חבר את הדילמות המוסריות הקשות שמתמודד עמן המספר, הוא החייל העברי שלכד בסיפור, יחד עם חבריו, רועה צאן ערבי. רגעי תהילת הקרב היו קצרים, ואך נפל הרועה לזרועות "הציידים" שביעות הרצון התחלפה מיד בדאגה. המספר חושש מפני השתלשלותן הטרגית הבלתי נמנעת של האירועים: "אתה מבין, כהלום רעם, שכאן, ממש כאן, על ידך, דבר נחתך, אותו דבר עצמו, שבהזדמנויות אחרות קורין לו אחרת, ושגם קורין לו גורל". חבר מזהה בסיפורו של יזהר את רגע הולדתו של סובייקט אוטונומי חילוני הרואה עצמו ככוח בעל עוצמה, כעין אלוהים הגוזר את דינם של בני אדם: "הלה שיושב כאן לרגליך, חייו, שלומו, ביתו, שלוש נפשות, מטווה חיים עם הכל־בכל – נתונים איך שהוא בצבת ידיך, משל אלוה קטן היושב בג'פ... רק תרצה ואתה עוצר את הג'פ ומשלחו חפשי". משבר האחריות הוא תוצר נלווה והכרחי של הבעלות החדשה על המרחב הנרכשת במבטם הכובש של החיילים המתבוננים בנוף ומנכסים אותו בעיניהם. מנגד לפעולה הקולקטיבית ניצב המספר, סובייקט מוסרי אוטונומי, שאינו מצליח לטהר עצמו מן האשמה.

רבים לקחו חלק במסע בעקבות טלטלות השבי. אני חבה תודות למשתתפי סדרת ההרצאות במכון ון ליר בירושלים, כמו גם למרצים שנטלו חלק ביום העיון שערך מרכז זלמן שזר בבית שלום עליכם בתל אביב, ובמיוחד לפדוויי שבי שנכחו ביום העיון ותרמו רבות לדין.

פתח דבר

תודה מיוחדת שלוחה לראש מכון ון ליר בירושלים פרופ' גבריאל מוצקין, אשר תמיכתו במשך השנים האחרונות אפשרה להוציא לאור ספר זה ומחקרים רבים נוספים. צוות מכון ון ליר מסור כתמיד: שמעון אלון, ד"ר ענת לפידות פירילה, ד"ר טל כוכבי, שולמית לרון, יונה רצון, רונית טפיירו וצוותי מחלקות הגרפיקה והמולטימדיה. תודות לאנשי מרכז זלמן שזר: המנכ"ל צבי יקותיאל, והעושים במלאכה – יחזקאל חובב, מעין אבינרי-רבהון, טובי וייס וטליה יקיר; ותודה לעורך הלשון ישראל חזני.

מרב מאק